

ANDREW C. JANOS:

Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában.

Fordította Székely Dániel és Bohács Ákos. Helikon Kiadó, Budapest, 2003. 473 o.

A magyar származású Andrew C. Janos (János Csaba András) a kaliforniai Berkeley egyetem professor emeritusa. Oktatási és kutatási területe Kelet-Európa összehasonlító politikatörténete. Könyve a Stanford University Press gondozásában 2000-ben megjelent *East Central Europe in the Modern World* (Kelet-Közép Európa a modern világban) című művének magyar fordítása. A kötet magyar kiadásához írt előszavában a szerző így fogalmazott: „...könyvemet – az elsőt, amely anyanyelvemen jelenik meg – a történelem- és a társadalomtudományok magyar művelőinek ajánlom, akik sokszor igen nehéz körülmények között dolgozva olyan eredményeket értek el, amelyekkel joggal vívták ki maguknak nemcsak a magam, hanem a tágabb világ tudományos közösségének elismerését is.” (6. o.)

A kötetben Andrew C. Janos a centrum és periféria, a patrónus és kliens bipolaritás nézőpontjából vizsgálja a közép-kelet-európai régió történeti, szociológiai és politikai folyamatait. Ebben a kapcsolatrendszerben elsőként az európai nagyhatalmak első világháborút megelőző kényesen stabil, ugyanakkor versengésre is teret adó egyensúlyát; majd a Népszövetség égisze alatt működő brit és francia kontinentális hegemonia időszakát; később a nemzetiszocialista Németország a régióban megfigyelhető politikai és gazdasági dominanciáját; valamint a kommunista Szovjetunió 1945 és 1989 közötti közép-kelet-európai hegemoniáját; végül a térség posztkommunista – a nyugat-európai nagyhatalmak liberalizmusának primátusát mutató – korszakát mutatja be, elemzi és komparatív gazdaság-, társadalom- és nem utolsósorban régiótörténeti módszerekkel interpretálja.

Azzal az európai régióval foglalkozik a kötet, amelyről Bibó István – 1946-ban, a béketárgyalások idején – megállapította: deformálódott társadalmi és politikai viszonyok jellemzik. Ennek következtében pedig – véli Bibó – az illúzió és realitás keveredik az itt élő népeknek mind a mentalitásában, mind a politikai kultúrájában. „A társadalmi szerkezet deformálódását nyomon követte a politikai jellem deformálódása is, s kialakult az a hisztérikus lelkiállapot, melyben nincs egészséges egyensúly a valóságos, a lehetséges és a kívánatos dolgok között. A vágyak és a realitás összhangtalanságának jellegzetes ellentétes lélektani tünetei a legátlátszóbban felismerhetők mindezeknél a népeknél: túlzott öndokumentálás és belső bizonytalanság, túlméretezett nemzeti hiúság és váratlan meghunyászkodás, teljesítmények állandó hangoztatása és teljesítmények valódi értékének feltűnő csökkenése, morális igények és morális felelőtlenség. E nemzetek legtöbbje egykori vagy lehetséges nagyhatalmi helyzeteken rágódik, ugyanakkor azonban oly csüggedten tudja magára alkalmazni a »kis nemzet« megjelölést, ami például egy holland vagy dán számára teljesen érthetetlen volna. Ha egyik-másik vágyálmuk területben, hatalomban, presztízsből egy időre megvalósul, a hazaárulás ordító vádja nélkül senki sem merhet azoknak ingatag és elégtelen voltára rámutatni, még kevésbé engedik be nem teljesült vágyképeiktől megfosztani magukat.” (Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. [1946] In: *Úó: Válogatott tanulmányok*. 2. köt. Budapest, 1986. 224. o.)

Andrew C. Janos munkája bevezetésében (7–16. o.) meghatározza a régiót, majd bemutatja annak lakosságát nyelvi, vallási és etnikai aspektusból. A régió a kora középkorban a bizánci és a Karoling (később német-római) birodalom, majd az oszmán és a Habsburg territórium, később – a hatalmi és gazdasági centrumok a modernitásban megfigyelhető eltolódásával – Németország és a Szovjetunió, 1945 után pedig a nyugati liberális polgári demokrata országok közössége és a totális diktatúrát megvalósító szovjet állam peremterülete, illetve ütközési felülete volt.

Az első fejezetben (17–36. o.) a politikai változás szociológiai és történeti értelmezési para-

digmájának változásait tekinti át Andrew C. Janos. Bemutatja a társadalmi fejlődés- és haladás-elmélet egyes állomásait (például Adam Smith, David Hume, Karl Marx, Karl Mannheim, Ryoshin Minami nézeteit). Külön egységben tárgyalja a militarizált állam a régióban megfigyelhető – kommunista, fasiszta és náci alapállásból kiinduló – kísérleteit. A második fejezet (37–61. o.) Kelet-Közép-Európa modern kori történetének áttekintése. Az államok középkori kialakulásától a birodalmak születésén keresztül a nemzetállamok létrejöttéig ívelő ezeréves folyamat tanulsága az lehet, hogy a haladás fázisa akkor volt kimutatható a régióban, amikor – az adott esetekben deklarált de jure önállóság ellenére is – de facto egy államba tömörültek – külső nyomásra vagy belső megfontolásokból – a kelet-közép-európai kishatalmak. Ezzel egyetemes gazdasági, katonai és politikai teret alakítottak ki, ami a Habsburg birodalom (később az Osztrák–Magyar Monarchia) nagyhatalmi – vagy kvázi-nagyhatalmi – státuszát eredményezte. A kereszténység nyugati és keleti ágának találkozási pontján az emberkép és a mentalitás is sajátos módon fejlődött, s ez kihatott az államelméletekre, a nemzetkonceptiókra és anyagi körülményekre, gazdasági viszonyokra is.

A kötet harmadik fejezete (62–134. o.) a liberalizmus és a nemzetállamiság konstellációjának problematikájából indul ki. Bemutatja a modern kori Európa születésének körülményeit és az 1814–1815-ben kialakult hatalmi egyensúly egészen 1914-ig fennálló rendszerét. A gazdaságtörténeti és diplomáciatörténeti adatokon túl az állam és a társadalom együttműködése, illetve divergenciája is tárgyalva van a fejezetben, s a politikai rendszerek által alkotott közjogi kereten (választási és egyéb demokratikus jogszabályok, királyi diktatúrák stb.) túl a teoretikus reformtervezetek és az oktatáspolitikai, szociálpolitikai törekvések is bemutatásra kerülnek. A régió – a mentalitástörténetben is kimutatható sajátos „köztes-európai” – tradícióinak s az állam és a politikai elitiek által preferált és sulykolt ideológiák (például a liberalizmus, a nemzetiszocializmus, a kommunizmus) közötti dichotómia is sajátos dinamikát adott a térség társadalomfejlődésének.

A negyedik fejezetben (135–227. o.) a liberális (gazdaság)politika huszadik század eleji közép-kelet-európai csődjét és az arra adott radikális (marxizmus és fasiszmus) válaszokat, megoldási modelleket mutatja be a könyv írója. A nacionalizmus és a kommunizmus összeegyeztethetőségének kérdése külön egységben kerül tárgyalásra. Andrew C. Janosnak azt a nézetét azonban igen eltűzöttnek, sőt koncepciózusan hibásnak kell tartanom, hogy a keresztényszocialista mozgalmat és a politikai katolicizmust a fasiszta ideológia részeként kezeli (196–200. o.). Igaz ugyan, hogy a korporatív államfelépítés és képviseleti rendszer része a huszadik század eleji katolicizmus társadalmi tanításának (elsősorban XIII. Leó és X. Pius pápa nézetei nyomán). Franciaországban és Belgiumban azonban a keresztény katolikus politikai erők a tizenkilencedik század végétől sok esetben a liberális politika képviselőivel fogtak össze. A politikai katolicizmus megjelenése a modern politikai struktúrákhoz köthető, így a népképviseleti parlamentarizmushoz és többpárti politikai rendszerekhez. Eszköztárában (a nemzetiségi és kisebbségi igények megjelenítése, a szociális igazságtalanságok megszüntetésének ígérete stb.), valamint propaganda- és kommunikációs stratégiájában (nagyarányú sajtótevékenység, tömegpárt szervezése stb.) a politikai katolicizmus a modern politika világához és polgári pártokhoz kötődik sokkal inkább, mint a fasiszmushoz. Így volt ez Kelet-Közép-Európában is, elég csak a Magyarországon 1895 és 1918 között működő Néppártra gondolnunk. (Vö. Miklós Péter: A politikai katolicizmus mint a társadalmi modernitás szimptomája Magyarországon a 19–20. század fordulóján. In: Tradíció és modernizáció Európában a 18–20. században. Szerk. Bodnár Erzsébet és Demeter Gábor. Budapest, 2008. 168–177. o.)

Andrew C. Janos munkájának ötödik és hatodik fejezete (228–267. o. és 268–338. o.) a régiónak a Szovjetunió árnyékában töltött évtizedeit ismerteti. Előbb a sztálinista korszakot, majd az azt követő periódust mutatja be a szerző. Ebben a régió független szocialista

államaiban (Jugoszlávia, Albánia), a „renitens csatlósoknál” (Lengyelország, Magyarország, Románia) és a Szovjetunióhoz mindenkor szolidáris országaiban (Német Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia, Bulgária) 1988–1989-ig végbemenő gazdasági és politikai folyamatait elemzi. A hetedik fejezet (339–403. o.) a kelet-európai kommunista diktatúrák bukása utáni állapotokat igyekszik bemutatni: a kommunizmusból való békés átmenet, a gazdaságpolitikai liberalizálás kísérőjelenségeit (munkanélküliség, társadalmi alrendszerek nehézkése működése stb.) és az ezekből táplálkozó radikális politikai mozgalmak megjelenését és fokozatos térnyerését.

A kötetet lezáró befejezésben (404–419. o.) az Egyesült Államokban élő professzor (az 1990-es évek tapasztalataiból kiindulva) két forgatókönyvet vázolt a régió jövőjéről. „Az egyik szerint az egymással versengő hazai, illetve nemzetközi tényezők hatására elképzelhető, hogy az Egyesült Államok kivonul az európai politikából, és a keleti bővítés ügyét teljes mértékben az Európai Unióra bízta. A másik forgatókönyv szerint felmerülhet, hogy Európa nyugati hegemoniájának szembesülnie kell a Kelet megújuló kihívásaival. Ha ez nem is jelentene erővel való fenyegetést, egy külső ideológiai kihívás gyorsan egyesítené a jelenleg szétszórt elégedetlenkedőket, és felsorakoztatná őket egy – akár vörös, akár barna színű – zászló alatt. Nyugat-Európa országai mindkét esetben stratégiai válaszütt elé kerülnének: vagy a feladathoz mérten mobilizálják erőforrásaikat és elszántságukat, vagy új politikai Maginot-vonalat húznak maguk köré, bezárkóznak és mérséklük elkötelezettségüket.” (418. o.)

Az Andrew C. Janos könyvében megfogalmazottakat bőséges, több mint harminc oldalnyi irodalomjegyzék alapozza meg és hetvenöt táblázat teszi szemléletessé. A munkát hasznos – személyneveket, földrajzi neveket, témákat, fogalmakat tartalmazó – mutató egészíti ki. A kötetet mindenki haszonnal forgathatja, aki érdeklődik a kelet-közép-európai régió politika- társadalom- és gazdaságtörténete iránt.

Miklós Péter

GULYÁS LÁSZLÓ:

Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság.

Attraktor Kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő. 2008.

Gulyás László Edvard Benešről írott könyvét olvasván az első kérdés, ami felvetődhet az olvasóban, hogy a szomszédos országok 20. századi politikai gardájából miért éppen őt emeli ki a szerző. A kötetből kivilágoló válasz egyfelől a magyar történelem múlt századi kontextusa felől közelít, amikor így ír: „Pályájának fontos állomásai szinte minden esetben keresztetkék a magyar történelem útját.” (5. old.). Másfelől úgy igyekszik, nézetünk szerint sikerrel, elkerülni az estleges interpretációs egyoldalúságot, hogy a közép-európai térség egészének viszonyrendszerében láttatja Beneš tevékenységét.

Benes az első világháború idején és azt követően is szerepet vállal az Osztrák–Magyar Monarchia – és így a történelmi Magyarország – feldarabolásában. A két háború közötti periódusban, külügyminiszterként, majd államelnökként a kialakult európai rend fenntartásának egyik kulcsfigurája, a magyar revíziós törekvések egyik leghatásosabb ellenfele.

A második világháború előtti Csehszlovákia felbomlását követően emigrációba vonuló politikust a világháború idején a „három nagy” Roosevelt, Sztálin és Churchill, egyaránt legitim tárgyalópartnerként kezelik, így azután a szövetségesek győzelmét követően, szinte magától értetődően adódott, hogy az újjáalakult Csehszlovák állam elnökeként térjen visz-